

अर्थदीप

महाराष्ट्र अर्थशास्त्र परिषदेचे

• ४५ वे वार्षिक राष्ट्रीय अधिवेशन
दिनांक ५, ६ आणि ७ नोव्हेंबर २०२२

• जे. ई. एस. कॉलेज, जालना

• मुख्यसंपादक
प्रोफेसर दिलीप अर्जुने

Online on <https://jesjalna.org/economics/index.html>

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे ४५ वे वार्षिक राष्ट्रीय अधिवेशन
दिनांक ५, ६ आणि ७ नोव्हेंबर २०२२

अर्थदिप स्मरनिका

प्रमुख संपादक
प्रोफेसर दिलीप सोपान अर्जुने

संपादक
प्रा. एम जी. हिंगे
प्रा. बी. डी. तोटरे
डॉ. बी. पी. वाघ

मुख्य मार्गदर्शक
प्रोफेसर आर. एस. सोळुंके

आयोजक
जालना एज्युकेशन सोसायटीचे,
आर. जी. बगडिया कला, एस.बी. लखोटिया वाणिज्य व आर. बेझंजी विज्ञान
महाविद्यालय, जालना

ऋत प्रकाशन जालना

अर्थदिप स्मरनिका

मुख्य पृष्ठ: बाबू तोटरे

अक्षर जुळवणी : प्रा. एम जी. हिंणे

ISBN: 978-93-84663-34-6

ऋत प्रकाशन जालना

किंमत: ००

ऋत प्रकाशन जालना

अनुक्रमणिका

अ. क्र	नाव	पृ. क्र
प्रथम सत्र		
1	प्रायोगिक पद्धती आणि 2021 चे अर्थशास्त्राचे नोबेले पारितोषिक डॉ. प्रशांत हरमकर	1-6
2	प्रायोगिक अर्थशास्त्र आणि खेळ सिद्धान्त: काही साक्षीपुरावे डॉ. विशाल चंद्रशेखर बेलुरे,	7-14
3	अर्थशास्त्रात प्रयोगात्मक पद्धतीची उपयुक्तता डॉ. समित माहोरे	15-23
4	अर्थशास्त्रीय प्रायोगिक पद्धती आणि उपभोक्त्याच्या वर्तनाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन..... डॉ.विनोद आत्माराम नन्नवरे	24-34
द्वितीय सत्र		
5	पंधरावा वित्त आयोग : केंद्र राज्य वित्तीय संबंधांची चिकित्सा प्रा. डॉ. रमेश जानकिराम डंगोले	36-42
6	पंधराव्या वित्त आयोगाचा अहवाल आणि महाराष्ट्राच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	43-47
7	मराठवाड्यातील ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या आर्थिक विकासात १५ व्या केंद्रीय वित्त आयोगाची भूमिका : एक अभ्यास डॉ. एस. एल. मेढे	48-54
8	पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारसींचे विश्लेषण डॉ. डी. एस. गुर्जर	55-59
9	पंधरावा वित्त आयोग ; एक चिकित्सक अभ्यास डॉ. सुरेखा भागुजी भिंगारदिवे	60-63
10	पंधराव्या वित्त आयोगातून परभणी जिल्हा परिषदेस प्राप्त झालेल्या निधीचे अध्ययन डॉ.नासिकेत जी.सूर्यवंशी	64-68
11	१५वा वित्त आयोग आणि केंद्र व राज्य वित्तीय संबंध डॉ.सचिन भास्कर कुंभार, डॉ.राजेन्द्रकुमार गव्हाळे	69-73
12	पंधरावा वित्त आयोग : केंद्र राज्य वित्तीय संबंधांची चिकित्सा डॉ.पांडुरंग एन. डापके,	74-80
13	केंद्र व राज्य सरकारेवित्तीय संबंध आणि वित्त आयोग प्रा. डॉ. सानप गोरक्षनाथ कचरू, प्रा. काळे निलम निवृत्ती	81-90
14	पंधरावा वित्त आयोग प्रा. डॉ. कृष्णा शंकर शहाणे	91-93
15	१५ वा वित्त आयोग अहवाल (२०२१-२०२६) - अनुदाने आणि शिफारशी यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	94-101

	मार्गदर्शक - प्रा. डॉ. गोरक्षनाथ सानप	
16	पंधरावा वित्त आयोग प्रा. सुभाष रामचंद्र भोसले	102-106
17	१५ वा वित्त आयोगआणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांना निधी वाटपाच्या निकषांची मिमांसा माधव शिंदे	107-114
18	सामाजिक योजनामध्ये 15 व्या वित्त आयोगाची भूमिका संशोधक विद्यार्थी	115-118
तृतीय सत्र		
19	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी क्षेत्रातील आर्थिक विचारातील योगदान प्रा.डॉ. मनोजकुमार ज्योतिराम गायकवाड, निलेश रविंद्र कोळी	120-125
20	डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे शेती आणि शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकास विषयक विचार डॉ. कुमुदिनी भाऊराव जोगी	126-130
21	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार डॉ. भोकसे उमेश चिंधु, डॉ. मोहन किसनराव चौधरी	131-136
22	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक कार्य डॉ. विठ्ठल घीन मिने	137-142
23	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार - विशेष संदर्भ विदेशी कर्ज डॉ. विष्णु ब. पवार	143-146
24	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक आर्थिक विचार प्रा. डॉ. संजय व्ही. भामरे	147-151
25	डॉ. पंजाबराव देशमुख देशमुख यांचे आर्थिक विचार डॉ. समित माहोरे, डॉ. रामदास य. माहोरे	152-158
26	पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार डॉ.जे.एस.ईंगळे	159-163
27	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक आर्थिक विचार डॉ.प्रमोदिनी नवले (कदम)	164-168
28	डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे शेतीविषयक तत्वज्ञान प्रा. किशोर गजानन सुतार, प्रो. (डॉ.) अनिलकुमार कृष्णाराव वावरे	169-176
29	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार प्रा. डॉ. गाढेकर पी. सी.	177-178
30	डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार. प्रा. डॉ.ए जी सोनवणे	179-183
31	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार विशाल मोकाशे, प्रा. डॉ. दीपक शृंगारे	184-187
32	डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी व्यवसायातील योगदान प्रा.डॉ. एम. जी. हिंगे	188-191

33	डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे आर्थिक विचार प्रा.डॉ.नागोराव के सोरे	192-195
34	बढलती भारतीय अर्थव्यवस्था आणि डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार प्रा.संजय दादासाहेब ठिगळे	196-200
35	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विकासाबाबतचेविचार राहुल मोरेश्वर लभाने	201-206
36	अन्नधान्य उत्पादनात वाढ करून शेती - शेतकरी व राष्ट्र समृद्धीसाठी डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कार्य व विचार डॉ. राहुल. शं. म्होपरे	207-214
37	<u>15 वा वित्त आयोग : केंद्र राज्य वित्तीय संबंधाची चिकित्सा</u> जयदीप लिंबराज गायकवाड व डॉ.डी.व्ही. शिंदे	215-218
38	पंधरावा वित्त आयोग व केंद्र राज्य वित्तीय संबंधांचा चिकित्सात्मक अभ्यास प्रा.डॉ.एस.एम.भोसले, श्री. अर्जुन जगताप	219-227
39	पंधरावा वित्त आयोग केंद्र राज्य संबंधाची चिकित्सा प्रा.डॉ.दीपक एम. भारती, गोविंद रामराव काळे	228-231

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी क्षेत्रातील आर्थिक विचारातील योगदान

प्रा.डॉ. मनोजकुमार ज्योतिराम गायकवाड

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

वसंतराव नाईक कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय शहादा जिल्हा-नंदुरबार

सभासद क्रमांक - १८६४

निलेश रविंद्र कोळी

संशोधक विद्यार्थी

सभासद क्रमांक - १४३५

प्रस्तावना: -(Introduction)

शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्य निर्मूलनाचे नवीन प्रतिमान शेतकऱ्यांची गरिबी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा जणू शापच आहे. भारतातील प्रत्येक नागरिकाचे, राहणीमान उच्च स्तरावर जायला हवे होते पण तसे झाले नाही. इंग्रजांच्या गुलामगिरीत गुलाम, सरंजामशाहीत भुदास आणि आजच्या भांडवलशाही युगात शेतमजूर, असंघटित कामगार, भटक्या जमाती, आदिवासी, झोपड पट्टीतील रहिवासी असे अनेक आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत वर्ग निर्माण झाले आणि ते दारिद्र्याच्या खाईत लोटले गेले. परिणामी ते दारिद्र्यातच राहिले आहेत. मानवाच्या जीवनशैलीत क्रांतीकारक बदल घडवून आणण्यासाठी सामाजिक विषमतेवर आधारित समाजरचनेत मूलतः बदल केला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. स्वराज्य आणि सुराज्य ह्या दोन्हीही संकल्पनांचे मूल्य सामाजिक स्वास्थ्य आणि प्रगती ह्यासाठी आवश्यक आहे. भारताचा विचार करता शेतीमध्ये बदल घडवून येणे आवश्यक आहे अशी गर्जना डॉ. पंजाबराव सातत्याने आपल्या विचारातून करीत होते. बहुव्यापी गरिबी ही देशातील सर्वात मूलभूत आणि गुंतागुंतीची समस्या आहे. यासाठी सरकारने नियोजनाच्या आधारे रचनात्मक बदल केले पाहिजेत. जनतेच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य, पाणी, इत्यादी गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत. गरिबी निवारण हेच वेगवान विकासाचे प्रतिमान आहे. म्हणून डॉ. पंजाबराव इशारा देतात, "प्रत्येक नवप्रवर्तनीय आर्थिक सिध्दांत भारतीय कृषी आणि कृषक समाजाच्या आर्थिक आणि सामाजिक रचनेत अंतर्भूत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची प्रक्रिया कृषी आणि कृषकांच्या कार्यक्षमतेने ठरणारी आहे. म्हणून कृषिक्षेत्रात बदल किंवा नवप्रवर्तन घडून आणल्याशिवाय इतर कोणत्याही क्षेत्राचा आर्थिक विकास होणार नाही. नवप्रवर्तनामुळे गुणात्मक आणि संख्यात्मक अनुकूल परिणाम घडून येतात. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला समस्यांच्या गर्तेतून बाहेर काढण्याकरीता नवप्रवर्तन उपयुक्त ठरते. वितरणातील विषमता, विभागीय असमतोलाचे उच्चाटन केले पाहिजे. बाजार यंत्रणेचे यशापयश, भारत सरकारच्या उपक्रमांचे स्रोत, शेतमालाच्या किंमतीतील उच्चावचनांचे नियंत्रण, कृषिविकासाची व्यव्हरचना, देशाच्या विकासाची आधारभूत संरचना आणि समग्र कल्याण हे कृषिक्षेत्रातील नवप्रवर्तनाच्या तंत्रावरच अवलंबून आहे कृषी विकास दराचे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी पीकांचे वैविध्य आणि शेतकऱ्यांच्या मनोवृत्तीत बदल करण्याची गरज आहे. त्यासाठी बाजारपेठेतील सुधारणांना प्राधान्य द्यावे आणि राज्यांनी कृषी कायद्यात तातडीने बदल करावेत असे निर्देश त्यांनी आपल्या विचारातून दिले आहेत. उत्पादन क्षेत्रात बदल घडून आणण्यासाठी भारतीय कृषकांना पुरेशा वित्त पुरवठ्याची आवश्यकता आहे. कृषकांना पुरेशा वित्त पुरवठा करण्यासाठी वित्तीय संस्थांची स्थापना करायला पाहिजे. त्याशिवाय देशाची अर्थव्यवस्था समृद्ध होऊ शकणार नाही विशेष कृती आराखडा तयार करून कृषकांना आर्थिक मदत करणे गरजेचे आहे असे त्यांचे मत होते.

उद्दिष्टे-(objective)

- १) पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी क्षेत्रातील महत्वपूर्ण योगदान अभ्यासणे.
- २) पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी क्षेत्रातील व्यापारी दृष्टीकोन अभ्यासणे.

गृहीतके-(Hypothesis)

- १) पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी क्षेत्रातील आर्थिक विचार कृषी क्षेत्राला आजही महत्वपूर्ण आहे .
- २) पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी क्षेत्रातील आर्थिक विचार कृषी क्षेत्राला व्यापारी दृष्टीकोन निर्माण करतात.

संशोधन पद्धती-(Methodology of Research)

सदर संशोधन निबंध मांडणी पूर्णतः दुय्यम साधन सामुग्रीच्या आधारे केलेली आहे,यात प्रामुख्याने शासनाचे विविध,वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके ,मासिके,त्रैमासिके,समाज विज्ञानकोश,प्रकाशित ग्रंथे चर्चा सत्रे,इंटरनेट इ.दुय्यम साधन सामुग्रीच्या आधारे संशोधकाने माहिती प्राप्त केलेली आहे.

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या शेतीविषयक आर्थिक विचारांचे विश्लेषण:-

जागतिकीकरणाच्या या पार्श्वभूमीवर विदर्भ आणि महाराष्ट्रात आत्महत्येचे प्रकार सर्रास सुरु आहेत. अशावेळी कृषीक्रांतीचे जनक भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख यांची आठवण होणे अपरिहार्य आहे. कारण शेतक-यांच्या समग्र उत्थानासाठी हिरीरिने किंवा तळमळीने विचार करणा-या समाजक्रांतिकारकांमध्ये म. ज्योतीराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि विदर्भरत्न भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा प्रामुख्याने विचार करावा लागतो. भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा प्रामुख्याने विचार करावा लागतो. भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख, यांनी वेळोवेळी शेतकरी आणि शेती व्यवसायाच्या संदर्भत विचार व्यक्त केले आहेत.

१.कृषी क्षेत्र देशाच्या विकासाचा पाया :-

माणसाप्रमाणेच समाजाच्या आणि राष्ट्राच्याही जीवनात शेतीला महत्वाचे स्थान आहे. त्यातही भारतासारख्या शेती प्रधान देशात तर अधिकच आहे, असे असून देखील शेती विकासाकडे स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षांनंतर ही शासन गांभीर्याने लक्ष देताना दिसत नाही. सध्या विदर्भ आणि महाराष्ट्रात घडून येणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा आकडा जरी पहिला तरी ते आपल्या सहज लक्षात येते. शेती आणि शेतकऱ्यांची दूरावस्था ही बाब डॉ. पंजाबराव देशमुखांच्या लक्षात आल्यामुळे त्यांनी शेतकरी संघटित करण्याकडे जास्त भर दिला. त्यातूनच 1927 साली भाऊसाहेबांनी शेतकरी संघ स्थापन केला व सर्व प्रथम शेतकऱ्यांना संघटित करण्याचे मौलिक कार्य केले. शेतकऱ्यांना संघटित करून भाऊसाहेबांनी शेती ही केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन नसून तो एक व्यवसाय आहे. राष्ट्राच्या विकासासाठी शेतकऱ्यांनी शेतीला व्यवसाय समजून कष्ट केले पाहिजेत. कारण राष्ट्राच्या एकूण उत्पन्नात 50%टक्के उत्पन्न हे शेती व शेतीसंबंधीत व्यवसायातून निर्माण होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मुलांनी शेती राष्ट्राच्या विकासाचा मुख्य आधार आहे असे समजून शेती करावी. कारण शेतकरी सुखी तर देश सुखी असा साधा सरळ विचार भाऊसाहेबांचा होता.

२.शेतकरी वर्ग संघटित करणे :-

शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या हितासाठी व राष्ट्रीय विकास घडवून आणण्यासाठी संघटित झाले पाहिजे असे भाऊसाहेबांना नेहमी वाटत असे. शेतकऱ्यांच्या उद्धारासाठी व शेतकरी संघटित होण्यासाठी भाऊसाहेबांनी अनेक योजना राबविल्या. १९९५ साली त्यांनी भारत कृषक समाजाची स्थापना केली आणि त्यातून अनेक उपसंघटना स्थापन केल्या अ)राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी विक्री संघ. ब) कृषक सहकारी भारतीय अधिकोष. क)आफ्रो-आशिया ग्रामीण पुर्नरचना संघटना. इ)अखिल भारतीय ताडगूळ महासंघ. ई)कृषी उत्पादकांच्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांचा महासंघ इत्यादी संघटना करण्याचा प्रयत्न केला. भाऊसाहेब म्हणत इंग्लंडमध्ये

National Farmers Union आणि National Farmers Union of Scotland ह्या संघटना शेतकऱ्यांनी मिळूनच बनविल्या आणि त्या शेतकऱ्यांच्या हितासाठीच राबतात. त्याचप्रमाणे अमेरिका व कॅनडातही अशा संघटना आहेत. त्या संस्था केवळ तेथील शेतकऱ्यांचे शैतीहीतच न पाहता आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीची काळजी घेतात. इंग्लंड, अमेरिका व कॅनडाचा आदर्श घेऊन त्यांनी इथल्या शेतकऱ्यांना संघटित करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच भारतही शेतकऱ्यांचे हीत जोपासणारी देशव्यापी संघटना असावी असे प्रतिपादन त्यांनी केले होते.

३. आधुनिक आणि तांत्रिक शेती:-

भारतीय शेतकऱ्यांची दैववादी, निराशवादी मानसिकता बदलून त्यांना जागतिकीकरणातील आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक प्रश्नांची जाण करून देणे काळाची गरज झाली आहे. कारण जोपर्यंत शेतीकडे पाहण्याचा सामान्य शेतकऱ्यांचा दृष्टिकोन बदलत नाही तो पर्यंत शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास घडून येणे शक्य नाही. त्यासाठी डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी शेती करताना आधुनिक आणि तांत्रिक शेतीचा वापर करावा असे म्हटले आहे. त्यासाठी भाऊसाहेबांनी कोलंबो प्लॅन प्रमाणे निरनिराळ्या देशात शेतकरी पाठविण्याची योजना आखली, तसे इंटर नॅशनल फार्म यूथ एक्सचेंज कार्यक्रम भरतात सुरु करून बऱ्याच शेतकऱ्यांना दुसऱ्या देशातील शेतीची लागवड पद्धती पाहण्याची व प्रात्याक्षिक करण्याची संधी मिळवून दिली. (उदा. जपानी भात शेतीचा प्रयोग) आधुनिक आणि तांत्रिक शेती करताना अशा प्रकारच्या योजनांची आज अमंलबजावणी करण्याची नितांत गरज आहे. परिणामतः अशा प्रात्याक्षिकांमधून शेतकरी आधुनिक यंत्रे, उपकरणे यांचा कसा वापर करावा हे शिकतील, व त्यातून शेतीसाठी लागणारे पुढचे नियोजन ते करतील आणि त्यामाध्यामातून त्यांच्या वेळेची व श्रमाची बचत होईल. हा दृष्टिकोन भाऊसाहेबांचा आधुनिक शेतीसंबंधी होता.

४. कृषी क्षेत्राला प्रशिक्षणाची गरज :-

तुम्हाला शेती जरी करावयाची असली तरी तुम्ही एम.ए. होऊन करा किंवा एंग्रीकल्चर होऊन करा जेणे करून तुम्हाला कुणी फसवणार नाही आणि तुम्ही उत्तम शेती करू शकाल, मला असे वाटते. भाऊसाहेबांच्या या विचारांची आज खरी गरज आहे. कारण आज शेतकऱ्याला शिक्षणाची गरज नाही आणि कोणीही ऐरागैरा योग्य रितीने शेती करू शकतो हा सर्वदूर पसरलेला चुकीचा समज आहे. हा दृष्टिकोन बदलवणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. कारण या चुकीच्या समजुतीमधूनच समाजात नैराश्य आणि वैफल्य पसरते आणि त्यातूनच मग सगळीकडे असफल झालेले लोक निराशेने, उदासिनतेकडे वळताना दिसतात किंवा आजच्या घडीला ते आत्महत्ये करताना दिसतात. त्याचे कारण त्यांच्याजवळ ना शारीरिक क्षमता असते ना बौद्धिक कुवत, त्यामुळे इतर व्यावसायिक शिक्षाप्रमाणेच शेती व्यवसायाशी संबंधित असणाऱ्या सर्व सोयी, सुविधा नवनवीन पद्धती आणि अवजाराची माहिती असणे आवश्यक आहे. शेती व्यवसाय हा स्थितीशील व्यवसाय आहे. याची जाणीव करून देण्याची गरज आज मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली आहे. तसेच आजच्या शिक्षणाची गंगा संशोधकाच्या प्रयोगशाळेतून थेट शेतात राबणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या पर्यंत पोहचली पाहिजे. तरच तो शेतकरी उत्तम व आधुनिक शेती चांगल्याप्रकारे करू शकतो.

५. शेतकरी वर्गाच्या कल्याण विषयी विचार :-

दि. ३ सप्टेंबर १९९३ रोजी शासनाने शेतकऱ्यांकडे केलेल्या दुर्लक्षासंबंधी खेद व्यक्त करताना ते म्हणतात, सरकारच शेतकऱ्यांची अक्षम्य उपेक्षा करित आहे. केवळ संख्या बळामुळे नव्हे तर श्रेष्ठतम कार्यामुळे या भारतभूमीवर शेतकऱ्यांना पूर्वापार प्राधान्य मिळत आले आहे. त्यामुळेच भारत शेतकऱ्यांचा देश म्हणून सर्वत्र प्रसिद्ध आहे व असा नित्य उद्घोषही केला जातो. हे शेतकरीच खऱ्या अर्थाने भारताचे स्वामी आहेत.

पण तरी सुद्धा त्यांच्या कल्याणाची कुणालाच आस्था नाही. कामगार वर्ग व शेतकरी वर्ग यांच्या परिस्थितीचे तुलनात्मक दर्शन घडवून डॉ. पंजाबराव देशमुख म्हणतात, ज्या प्रचंड मानव समुहाच्या, कृषकांच्या घामावर आपण जगतो, विकास साधतो त्यांच्याकरिता अजून एकही कल्याणकारी अधिकारी नाही हे आश्चर्याने म्हणावे लागते. व आजची परिस्थिती सुद्धा यापेक्षा वेगळी नाही. आज ज्या शासकीय योजना आहेत. त्या सर्वसामान्य शेतकरी वर्गापर्यंत इथला भ्रष्टाचारी अधिकारी वर्ग (काही सन्माननीय अपवाद वगळता) पोहचू देत नाही हे वास्तव आपण मान्य केले पाहिजे.

६.सहकारी शेती:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याप्रमाणे डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी सुद्धा सहकारी शेतीवर भर दिला. शेतकऱ्यांनी शेतीशी भावनिक नाते न ठेवता शेतीकडे उत्पादन वाढविण्याच्या दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिजे त्यासाठी त्यांनी शेतीचे लहान लहान तुकड्यात होणारे विभाजन टाळून ती एकत्रित कशी करता येईल, याकडे लक्ष दिले पाहिजे, त्यासाठी त्यांनी सहकारी शेती हाच त्यावर योग्य मार्ग आहे असे सांगितले. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे दर एकरी उत्पन्न वाढेल तसेच उत्पादन मूल्य कमी होऊन राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होईल. आज सहकारी शेती करण्याची नितांत गरज आहे. त्यादृष्टिने आपण प्रयत्न करूया.

७.संपत्ती कर विधेयक:-

संपत्ती करावरील विधेयक डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी दि.६ एप्रिल १९४९ रोजी केलेल्या भाषणात शेतकऱ्यांच्या मालाला कमी भाव देण्याचे समर्थन करणाऱ्यांवर सडकून टीका केली ते आपल्या भाषणात म्हणाले, शेतकऱ्यांनी उत्पन्न केलेल्या वस्तूंचे जास्त भाव दिले तर त्यामुळे पैशाची किंमत कमी होते म्हणून शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाच्या किंमती कमी होते म्हणून शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाच्या किंमती कमी करणे हाच चलनवाढ रोखण्याचा मार्ग आहे, असे बेजबाबदार विधान पण ते योग्य नाही. वास्तविक भारतीय शेतकरी पूर्वी कधीही नव्हता इतका आज दरिद्री झाला आहे. त्यांच्या हाती जो काही पैसा येतो तो सर्व जीवनावश्यक वस्तू खरेदी करण्यावर खर्च होऊन जातो. पुष्कळदा तर त्याला आपल्या कुटुंबाच्या सर्व साधारण गरजादेखील भागवता येत नाहीत. उलट ज्यांची संख्या संपूर्ण देशात दोन हजारापेक्षाही कमी आहे, अशा गर्भश्रीमंत माणसाच्या हातात देशातील शेकडा ७५ टक्कापेक्षा अधिक संपत्ती या मूठभर लोकांच्या हातात जनतेची अधिक पिळवणूक करण्याकरिता राहू न देता, जर देशाच्या औद्योगिक विकासास उपयोगात आणली तर देशाची अधिक प्रगती साधून लोक कल्याण होऊ शकेल. असे अत्यंत अभ्यासपूर्ण प्रतिपादन भाऊसाहेबांनी या विधेयकाबाबत मांडले.

८.शेतकरी संघाची स्थापना:-

विदर्भात शैक्षणिक समस्येबरोबर शेतीची समस्या तीव्र होती. शेतकरी जगला पाहिजे, शेतीचे प्रश्न सुटले पाहिजेत. यासाठी पंजाबरावांनी पुढाकार घेतला. १९२७,च्याच विजयादशमी दिवशी 'शेतकरी संघ' स्थापना केली. शेतकरी संघ हा सर्व जाती-जमातींच्या शेतकऱ्यांसाठी आहे, विशिष्ट जातीपुरता तो मर्यादित नाही, अशी भूमिका त्यांनी मांडली. शेतकरी संघाची स्थापना ही पंजाबरावांच्या दूरदृष्टीचे पाऊल होते.

९.पंचवार्षिक योजनांसंदर्भात त्यांच्या विचारांचे महत्त्व:-

दोन पंचवार्षिक योजनांसंदर्भात त्यांनी भारताचे अन्नस्वावलंबन साध्य केले, योग्य भाव निर्धारित केले, नगदी पिकांना उत्तेजन दिले. जपानी भातशेतीचा प्रयोग १९५२ पासून भारतात यशस्वीपणे राबविला. त्यामुळे तांदूळ उत्पादनाचे तज्ज्ञ म्हणून ते आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ओळखले गेले. त्याबरोबरच शेतकऱ्यांना कर्ज, पतपुरवठा करणार्या विविध राष्ट्रीय यंत्रणा त्यांनी उभारल्या. शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी अनेक कृषीविषयक संस्था त्यांनी स्थापन केल्या. अनेक लोकोपयोगी कायदे करून त्यांची अंमलबजावणी

केली आणि कृषी विकासाचा पाया घातला. शेतकऱ्यांसाठी त्यांनी १९५५ साली अराजकीय व जातपातविरहित अशी भारत कृषक समाज ही संस्था स्थापन केली. ही भारतातील हरितक्रांतीची उदात्ती राष्ट्रीय संस्था मानली जाते. या समाजामार्फत त्यांनी प्रदर्शने, परिषदा, कृषक मेळावे इत्यादींसारख्या कार्यक्रमांतून अधिक भरीव अशी कामगिरी केली.

१०. विविध योजना-संघटना:-

जपानी भातशेती प्रयोग , तत्कालीन भारताचे अन्नस्वावलंबन, शेतकऱ्यांच्या पिकांची विमा योजना, शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी भारत कृषक समाज (१९५५) , युवक कृषक समाज (१९५६), शेतकरी बँक (१९६१) , अखिल भारतीय मधमाशी पालक संघटना (१९५३), अखिल भारतीय अखाद्य तेलबिया संघटना (१९५४), लाखोंकरिता अन्न संघटना (१९५५) , अखिल भारतीय ताडगूळ महासंघ (१९५५), राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी - विक्री संघ (१९५८), भारत कृषक सहकारी अधिष्ठा (१९६०) इत्यादी अनेक संस्थांची उभारणी त्यांनी केली. आंतरराष्ट्रीय शेतकऱ्यांचा आदान - प्रदान कार्यक्रम, कुक्कुट पालन, दुग्धउत्पादन, मत्स्यपालन इ. जोडधंदे, प्रोत्साहन , शेतकऱ्यांचे अभ्यास दौरे आदींना त्यांनी प्रोत्साहन दिले. अमेरिकेतील लॅंड - ग्रँड कॉलेजच्या धर्तीवर भारतातही प्रत्येक राज्यात एक कृषी विद्यापीठ स्थापन करण्याची योजना अंमलात आणून त्यानुसार भारतातील पहिले कृषी विद्यापीठ उत्तर प्रदेशातील पंतनगर या ठिकाणी सुरू झाले . महाराष्ट्रात सुरुवातीला अकोला व राहुरी अशी दोन कृषी विद्यापीठे सुरू झाली .

निष्कर्ष-(Conclusion)

- १) शेतकरी व्यवसायात व्यापारात फार उंचीवर पोहोचला नसला तरी देखील लहान. मोठे व्यापार करण्याची तो हिम्मत करतांना दिसतो आहे.
- २) शेतकरी गावाच्या आर्थिक विकासात सहभागी झाला आहे.
- ३) कृषी महाविद्यालयाचे आणि कृषी विद्यापिठांचे संशोधन गाव खेड्यापर्यंत पोहोचते आहे.
- ४) संशोधनातून शेतकरी नवनवे प्रयोग करण्यास प्रोत्साहित होत आहे.
- ५) देशातील शेतकरी उत्पादन वाढीकरिता नवनव्या संकरीत बी-बियाण्यांचा उपयोग करत आहे.
- ६) जगातील अनेक इतर देश उद्योग धंद्याप्रमाणेच शेती क्षेत्रातही आधुनिकीकरण, विज्ञान तंत्रज्ञान, नवीन सुधारित बियाणे, औषधी व अत्याधुनिक अवजारांचा उपयोग कृषी क्षेत्रात होऊन एकरी उत्पादनात वाढ झालेली आहे.

संदर्भसूची-(References)

- १) लोकमहर्षी भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख गौरव ग्रंथ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती. मंडळ मुंबई
- २) स्मरणिका- शिक्षण महर्षी डॉ. पंजाबराव देशमुख जन्मशताब्दी महोत्सव १९९७-९८.
- ३) डॉ पंजाबराव देशमुख यांचे जीवन व कार्य एक ऐतिहासिक अभ्यास-पी.एच.डी. प्रबंध, २०१६ कदम अतिश माधवराव
- ४) डॉ पंजाबराव देशमुख यांचे कृषिविषयक आर्थिक विचार, नभ प्रकाशन -रविंद्र ढाले
- ४) <https://vishwakosh.marathi.gov.in/18622/>
- ४) <https://www.dnyansagar.in/2021/12/Panjabrao-Deshmukh.html>
- ५) [https://maharashtratimes.com/editorial/article/prof-prakash-ghavghave-article-on-6\)indias-first-agriculture-minister-dr-panjabrao-deshmukh/articleshow/80732474.cms](https://maharashtratimes.com/editorial/article/prof-prakash-ghavghave-article-on-6)indias-first-agriculture-minister-dr-panjabrao-deshmukh/articleshow/80732474.cms)

७) <https://www.evivek.com/Encyc/2017/12/27/Shikshan-Maharshi-Dr-Panjabrao-Deshmukh.amp.html>

८) <https://www.bytesofindia.com/newsdetails/?NewsId=4866878430371019285&title=Punjabrao%20Deshmukh&SectionId=1002&SectionName=Be%20Positive>